

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Sluipende regionalisering zal kloof burgers en politiek nog verder vergroten

Omdat de Europese Unie zowel een tegenwicht wil tegen eenzijdige oriëntatie op natiestaten, als ‘dichter bij de burgers’ wil komen, is meer aandacht voor regionale besturen en gemeentebesturen op zijn plaats. Maar het op sluipende wijze doorvoeren van regionalisering, landsdelen, regionale gebiedsautoriteiten of een Randstadprovincie, zal juist leiden tot groot wantrouwen bij de burgers. Veel beter is het de positie van de bestaande provincies (en desgewenst die van bovenprovinciale gewesten) in de grondwet te verankeren.

door *Jan Willem Sap*

Universitair hoofddocent Europees recht aan de Vrije Universiteit Amsterdam

DE EUROPESE UNIE IS MEER DAN EEN samenwerkingsverband van nationale lidstaten alleen. In de loop van de tijd is de regionale en lokale dimensie een rol gaan spelen bij de besluitvorming en uitvoering van Europees beleid. In veel staten kunnen de Europese instellingen goed zaken doen met het tussenbestuur, de laag tussen nationale staat en lokaal bestuur. In landen als België, Duitsland en Oostenrijk heeft het tussenbestuur behoorlijke bevoegdheden en is op dat niveau sprake van levendige politieke debatten. De Duitse *Länder* zijn in Brussel beter vertegenwoordigd dan de federale regering. Naast Vlaanderen, Wallonië, Corsica, Beieren, Noordrijnland-Westfalen, Salzburg, Schotland en Wales, kunnen ook worden genoemd autonome regio's als Catalonië en Aragon uit Spanje, Madeira uit Portugal en Lazio en Lombardije uit Italië. Deze regio's eisen namens hun burgers rechtstreeks contact met Brussel, omdat regiobestuurders beter

weten wat er speelt inzake ruimtelijke ordening en regionaal beleid dan de nationale bestuurslaag. Sommige regio's hebben zelfs rechtstreeks invloed op het Europese constitutionaliseringsproces.¹ Als regionale identiteit en loyaliteit zich weet te binden aan de eisen van de democratische rechtstaat, kan regionalisme in het gat duiken dat ontstaat met het wegebben van de staat.² Zo menen de Nederlandse provincies dat provincies en regio's bij uitstek de podia zijn waar het Europees beleid in de praktijk wordt gebracht en dicht bij de burger komt.³

HET HUIS VAN DE PROVINCIES

De toegenomen betekenis van de Europese Unie voor regionaal en lokaal bestuur blijkt uit nieuwe samenwerkingsvormen. Al sinds 1986 bestaat het verband van *Eurocities* dat zorgt voor uitwisseling van informatie over stedelijke ontwikkeling en inmiddels een belangrijke gesprekspartner is geworden voor de Europese overheidsstructuur. De vng heeft met het Interprovinciaal Overleg en het ministerie van Binnenlandse Zaken 'Europa decentraal' opgezet. Het Kenniscentrum Grote Steden in Den Haag zit in een Europees netwerk. Het Interprovinciaal Overleg heeft in 2000 in Brussel het Huis van de Nederlandse Provincies geopend. Hier werken ook de lobbyisten van de vier grote gemeenten (Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Utrecht). De verwachting is dat de komende jaren meer geld naar de steden (verpauperde stadswijken) gaat en minder naar het platteland, tevens meer naar het arme Midden- en Oost-Europa en minder naar het rijke Noordwest-Europa. Het Huis van de Nederlandse Provincies is opgericht vanuit de notie dat met een rechtstreeks contact en een gemeenschappelijk optrekken de kans op succes in Brussel groter is. De Nederlandse provincies in Brussel werken samen in vier regionale kantoren:

- 1) Samenwerkingsverband Noord-Nederland (snn): Groningen, Fryslân, Drenthe;
- 2) Oost-Nederlandse Provincies: Gelderland en Overijssel;
- 3) Regio Randstad: Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht, Flevoland;
- 4) Zuid-Nederlandse Provincies: Zeeland, Brabant, Limburg.

Om een stevige vuist te maken in Brussel is het niet onbegrijpelijk dat de provincies samenwerking zoeken. Als het echter een ambitie is van beleidsmakers in politiek Den Haag of Brussel is om de twaalf Nederlandse provincies af te schaffen of te hergroeperen, dan is dat een ongeoorloofde aantasting van de nationale identiteit van Nederland. Het botst met Europese constitutionele tradities (grondrechten, democratisch bestuur, rechtsbe-

scherming, enz.). Met het op sluipende wijze hergroeperen of opheffen van de provincies vanwege Europa, zou de kloof tussen burgers en Europese politiek, die toch al wordt beleefd als een ‘ver-van-mijn-bed’-show, nog verder worden vergroot, als het al niet botst met het door Nederland gerefiteerde Handvest voor Lokale Autonomie. Vanwege dit Handvest kreeg Nederland in 1999 en 2005 van het Congres van Lokale en Regionale Overheden van de Raad van Europa al stevige kritiek vanwege de benoemde burgemeester en het beperkte eigen belastinggebied, met name ook de kabinetsplannen om het gebruikersdeel van de onroerende-zaakbelasting af te schaffen en de tarieven voor de overblijvende oZB’s van eigenaren en niet-woningen te beperken.

Als er goede redenen zijn voor regionalisering, bijvoorbeeld vanwege een sterkere positionering van de Randstad, dan moet dat niet worden georganiseerd door wat te gaan hakken in bestaande provincies en een Randstadprovincie te introduceren. Als regering en parlement het Huis van Thorbecke echt willen moderniseren, dan moet worden besloten tot een formele aanpassing door toevoeging van een aantal gewesten tussen het rijk en de provincies, kortom de schepping van een nieuwe grondwettelijk verankerde bestuurslaag, die ook democratisch zal moeten worden gelegitimeerd rechtstreekse verkiezingen. Veel bestuurlijke drukte (politieregio’s, wGR, enz.) die niet door rechtstreekse verkiezingen wordt gelegitimeerd, kan dan worden opgeruimd. Maar dan zal het debat ook veel breder moeten worden gevoerd, bijvoorbeeld over het verlangen naar meer culturele en politieke autonomie van de Friezen, of over het plan om van de Regio Randstad het ‘New York van Europa’ te maken, of over het plan van een gedeeltelijke verplaatsing van Schiphol (lange vluchten) naar een

*Echte regionalisering zal ook
een doos van Pandora blijken*

groot vliegveld voor Noordwest-Europa in Noord-Frankrijk. Er zal dan ook structureel moeten worden nagedacht over de ruimte voor juridische verschillen tussen regio’s en gemeenten. Echte regionalisering zal ook een doos van Pandora blij-

ken en het is de vraag of het rijk echt zit te wachten op sterke gewesten als gesprekspartners. Bekeken vanuit culturele autonomie en in het perspectief van grensoverschrijdende samenwerking, zou het op termijn voor een gewest als Groot Friesland interessant kunnen zijn om samen te werken met het Duitse Oost-Friesland. Op termijn zouden de Friezen, net als de Schotten, hun eigen parlement kunnen kiezen en eventueel een eigen ‘Postestaet’, in plaats van een door het rijk benoemde Commissaris der Koningin. Regionalisme kan soms uitlopen op federalisering en via populisme

zelfs op afscheiding, vandaar de noodzaak van blijvende inbedding in de democratische rechtstaat.⁴ Op dit moment is het in ieder geval onconstitutioneel om de regionale samenwerkingsvormen in het Huis van de Provincies in Brussel al aan te duiden met 'landsdelen'. In geen geval mag Brussel worden misbruikt als wig om de gevestigde en bij de burgers bekende provincies te reorganiseren of af te schaffen.

AANGESCHERPTE SUBSIDIARITEIT

Bezien vanuit de Europese Unie is het niet de bedoeling om provincies te hergroeperen of af te schaffen. Een belangrijke waarborg voor onze gedecentraliseerde eenheidsstaat en de verhouding tussen nationaal, regionaal en lokaal bestuur in de Nederlandse Grondwet wordt geboden door art. 6, lid 3 EU: 'De Unie eerbiedigt de nationale identiteit van haar lidstaten'. Deze waarborg wordt versterkt door art. 1-5 van de Grondwet voor Europa, dat stelt dat de Unie de 'nationale identiteit' van de lidstaten moet eerbiedigen, 'die besloten ligt in hun fundamentele politieke en constitutionele structuren, waaronder die voor regionaal en lokaal zelfbestuur'. Overheden, ook provincies en gemeenten, moeten zich houden aan Europees recht, maar morrelen aan de nationale basisstructuur is beslist geen ambitie van de Europese Unie. Niet hergroepering of opheffing van de provincies moet het uitgangspunt zijn, maar relativering van nationale grenzen en herstel van de band met de burger.

De expliciete noodzaak van meer respect voor provincies en gemeenten, blijkt uit de aanscherping van het subsidiariteitsbeginsel in art. I-II, lid 3 van de Grondwet voor Europa:

'Krachtens het subsidiariteitsbeginsel treedt de Unie op de gebieden die niet onder haar exclusieve bevoegdheden vallen slechts op indien en voorzover de doelstellingen van het overwogen optreden niet voldoende door de lidstaten op centraal, regionaal of lokaal niveau kunnen worden verwezenlijkt en derhalve vanwege de omvang of de gevolgen van het overwogen optreden beter door de Unie kunnen worden bereikt.' Door de toevoeging van de woorden 'regionaal of lokaal niveau' is sprake van een verbetering ten opzichte van het huidige art. 5 EG. De aanscherping vraagt om meer dan alleen duidelijkheid over de bevoegdheden tussen EG en nationale bestuurslaag. Er wordt vereist dat ook binnen Nederland duidelijkheid is over de verdeling van bevoegdheden tussen drie nationale bestuurslagen en, nog belangrijker, provincies en gemeenten moeten ten volle worden betrokken bij dit overdenken welke bestuurslaag het geschiktst is. Bij het overdenken van de bevoegdheidsverdeling tussen de bestuurslagen, mogen provincies en gemeenten niet op één lijn worden gesteld met het maat-

schappelijk middenveld.⁵ Dit is een belangrijke correctie op de versterking van de uitvoerende macht van de nationale bestuurslaag in de meeste lidstaten. Die versterking, ook al blijkend uit de machtstoename van de Europese Raad, is wel verklaarbaar, maar is ten koste gegaan van de Europese Commissie, het Europees Parlement en de nationale parlementen. Het Europese ideaal van besluitvorming zo dicht mogelijk bij de burgers is daarmee wat uit beeld geraakt, en dat gaat ten koste van de democratie. De oplossing zit enerzijds in een betere toepassing van het subsidiariteitsbeginsel en het proportionaliteitsbeginsel, en anderzijds in meer samenwerking tussen Europees Parlement en nationaal parlement, waarbij de nationale parlementen ook toegang krijgen tot Europese besluitvorming, mogelijk in de richting van een soort Congres. Daarnaast wordt in het witboek van de Europese Commissie over *good governance* expliciet belang gehecht aan de vroege inschakeling van decentrale overheden bij EU-beleid.⁶

Bij het nastreven van cohesie in de Europese Unie wil de Europese Commissie meer afstemmen met de bestuurders die concreet met de uitvoering van beleid zijn belast. Veel problemen, bijvoorbeeld rond de visserij of de integratie van vreemdelingen, moeten uiteindelijk immers op een lager niveau dan het nationale niveau worden opgelost. Er zit veel waarheid in de uitspraak *all politics is local*, hoewel ook dan internationale netwerken zeer nuttig kunnen zijn.⁷ Omdat de Europese Unie zowel een tegenwicht wil tegen eenzijdige oriëntatie op natiestaten als ‘dichter bij de burgers’ wil komen, is meer aandacht voor regionale besturen en gemeentebesturen op zijn plaats, opdat zij meer rekening gaan houden met Europa, meer debatteren over Europees beleid en relevante regelgeving en dat provinciebestuurders, raadsleden, wethouders en burgemeester meer hun stem laten horen over Europa, zowel in eigen omgeving als in Brussel. Op dit punt biedt de Grondwet voor Europa een aantal verbeteringen. Meer recht-

*Alleen in zo'n nieuwe
grondwettelijke constellatie
met vier bestuurslagen, kan
een Gewest Randstad een
eventuele optie zijn*

streekse contacten van decentrale overheden met de Europese Commissie, vloeien voort uit het beginsel van participerende democratie. Stimulering van grensoverstijgende bestuurlijke samenwerking en meer concrete wisselwerking tussen de lokale bestuurslaag en de bestuurslaag in Brussel, sluit aan bij actief burgerschap. De slagings-

kans op een nieuwe bestuurslaag in het Huis van Thorbecke neemt toe als wordt beseft dat democratie van onderop moet worden gestimuleerd, culminerend in een aanpassing van de Nederlandse Grondwet door invoeging

van de namen van de twaalf provincies en indien wenselijk daarboven een aantal gewesten. Alleen in zo'n nieuwe grondwettelijke constellatie met vier bestuurslagen kan een Gewest Randstad, mits rechtstreeks gelegitimeerd door de burgers, een eventuele optie zijn. Echter, het op sluipende wijze doorvoeren van regionalisering, landsdelen, regionale gebiedsautoriteiten of een Randstadprovincie, zal leiden tot groot wantrouwen bij de burgers. Het zou misdadig zijn om van de dan weer ontstane kloof tussen burgers en politiek opnieuw Europa de schuld te geven.

REGIONALE EN LOKALE DIMENSIE

Het lijkt daarom verstandig dat de Commissie de blik verplaatst van de nationale overheden naar regionale en lokale overheden. Hoe die burgers weer te betrekken bij het proces van Europese integratie? Het garanderen van regionale en lokale autonomie kan volgens Siedentop de weg naar meer actief burgerschap openen.⁸ De Commissie heeft al de macht om nationaal geheven belastingen te verdelen over provincies en gemeenten. Tegenwoordig gaat er, over de hoofden van de bestuurders in Londen heen, rechtstreeks geld naar Schotland. Voor het eerst sinds honderden jaren heeft Schotland weer een eigen parlement. Qua belangenbehartiging lijken provincies en gemeenten steeds meer belang te krijgen bij direct contact, zeker als Nederland 'nogal passief' is en 'onder de maat' presteert bij het aftappen van geld dat via de Europese Unie beschikbaar is, aldus burgemeester Ton Rombouts van Den Bosch.⁹ De Nederlandse provincies zijn openlijk kritisch over het soms verkokerde optreden van de Europese Unie. Wanneer Den Haag soms te nationaal denkt, kan men zich voorstellen dat een provincie bepaalde belangen niet meer speelt via het ministerie van Economische Zaken, maar rechtstreeks, eventueel in samenwerking met een regio uit een ander land. De Commissie stelt bij sommige subsidies al de eis van samenwerking over de grens, en gebieden die wat achter zijn gebleven, met name grensregio's, kunnen daar van profiteren. Steden met specifieke kenmerken (vestingsteden) of problemen (door liberaal nationaal drugsbeleid) kunnen de behoefte voelen op te trekken met buitenlandse steden. Voor lokaal en regionaal bestuur geeft het Comité van de Regio's niet voor niets rechtstreeks toegang tot de besluitvorming van de Europese Unie in Bussel.

Dit Comité van de Regio's, ingesteld bij het Verdrag van Maastricht, is tot stand gekomen onder druk van de constitutionele regio's of deelstaten. Zij wilden meer invloed, en kregen in Maastricht adviesrecht op beleidsterreinen als onderwijs, cultuur, volksgezondheid en trans-Europese netwerken, maar moesten die invloed delen met gewone regio's en gemeenten.

Nederland levert zes leden van gemeenten en zes leden van provincies en zes plaatsvervangende leden van de resterende provincies. Met het Verdrag van Amsterdam kwamen daarbij vervoer, richtsnoeren en stimuleringsmaatregelen met betrekking tot werkgelegenheid, sociale wetgeving, uitvoeringsbesluiten sociaal fonds, beroepsopleidingen en milieu. Met de Grondwet voor Europa krijgt het Comité van de Regio's geen uitzicht op een meer proactieve rol, maar wel de mogelijkheid schending van zijn prerogatieven aan te vechten bij het Hof van Justitie van de EG.¹⁰

In Nederland wordt meestal sceptisch gedaan over regionalisering. Men wijst op het verschil tussen de Duitse deelstaat Noordrijnland-Westfalen met 16 miljoen inwoners en de provincie Drenthe met een half miljoen inwoners. Veel politici en beleidsmakers menen dat Nederland veel te klein zou zijn om te denken aan het belang van regio's. Hoogstens zou Nederland als geheel een regio zijn, of nog beter de Benelux. Dat deze mening veel te oppervlakkig is blijkt uit het staatsrecht van België. Behalve de provincies zijn daar ook actief het Vlaamse Gewest, het Waalse Gewest en het Brusselse Gewest. Niet inwonersaantal, omvang of economische efficiency moet de invalshoek zijn, maar culturele autonomie.

Over onze provincies mag niet geringschattend worden gesproken. Sinds 1579 staan zij aan de basis van de Nederlandse staat en cultuur. De provincies met hun Provinciale Staten vormen de weerspiegeling van de democratische macht van de burgers tegenover andere (economische) krachten in de samenleving. De kracht van de provincies is dat zij zich steeds meer zijn gaan richten op het algemeen belang, dat mag de provincies niet worden tegengeworpen. In de algemene beeldvorming heeft Nederland sinds 1795 door Franse invloed een meer centralistisch stelsel gekregen. 'Door de voorrechten van de afzonderlijke regio's af te schaffen en de mensen elkaars gelijken te maken, heeft de Franse revolutie de individuele macht dusdanig verzwakt dat deze niet meer kan wedijveren met de centrale machten', aldus Rosenstock-Huessy.¹¹ Maar in Nederland ligt de werkelijkheid genuanceerder. In de oude Republiek bleef de wetgeving weliswaar naar de vorm provinciaalsoeverein, maar naar de inhoud werd de wetgeving in klimmende mate onderling overeenkomstig, met name door de doordringing van de meer ontwikkelde bestuursvormen van Holland: 'De eenheidsstaat die na 1795 onder weëen geboren zou worden was al zeer lang te voren verwekt en in het verborgene gegroeid', aldus Fockema Andreae.¹² Met dank aan de meer Duits georiënteerde Thorbecke zijn de provincies sinds 1848 weer democratisch gelegitimeerd, hoewel in plaats van de verscheidenheid van steden, heerlijkheden, districten en dorpen, het begrip gemeente (naar Frans voorbeeld) werd vastgelegd bij de wet, met een daarbij passende uniforme organisatie.¹³ Thorbecke slaagde

erin het politieke leven in provincies en gemeenten tot bloei te brengen, maar door de omvang van de overheidstaak en de grote samenhang, heeft versterking van de nationale bestuurslaag de overhand gekregen boven de autonomie van gemeenten en provincies. Men kan stellen dat provincies en gemeenten door politiek Den Haag onvoldoende worden betrokken bij de noodzakelijke afwegingsprocessen over de toekomst van Nederland.

Dit is jammer. Want zowel het vereenzelvigen van de staat met de rijksoverheid als met het volk of de burgers, miskent de echte gemeen-

Zowel het vereenzelvigen van de staat met de rijksoverheid, met het volk of de burgers, miskent de echte gemeenschapsidee

schapsidee. In navolging van de politiek filosoof en jurist Johannes Althusius (1557-1638) is het beter om bij toekenning van soevereiniteit aan het staatsverband juist ook de provincies en steden (of gemeenten) te noemen.¹⁴ Althusius definieert de staat als ‘een rijk, een gemenebest en een volk verenigd in één lichaam door middel van

de overeenkomst van vele symbiotische en bijzondere verbanden en als zodanig verenigd in één rechtssysteem. Want krachtens de natuur gaan families, steden en provincies vooraf aan rijken en liggen zij aan rijken ten grondslag’.¹⁵ Het kan geen toeval zijn dat juist in landen als het étatistische Frankrijk en poldermodel Nederland, waar het nationale bestuursniveau werkt vanuit een centralistische bestuursvisie, de meeste burgers menen dat het bestuur ver weg ligt, bij het rijk. In Nederland mogen gemeenten en provincies vrijwel geen eigen belastingen heffen en Nederland heeft nog steeds een door het rijk benoemde burgemeester met een centralistische en sterk gepolitiseerde benoemingswijze. Met name in Frankrijk en Nederland wordt de kloof tussen burgers en politiek ervaren, terwijl voor landen als Duitsland en België regionalisering het gat lijkt te overbruggen.

Noten

- 1 Gordon Heggie, ‘*The Scottish Parliament and the EU Constitution*’, Philipp Kiever (ed.), *National and Regional Parliaments in the European Constitutional Order*. Groningen: Europa Law Publishing, 2006, p. 31-45.
- 2 Larry Siedentop, *Democracy in Europe*. Londen: Penguin, 2001, p. 175-176.
- 3 Reactie van de Nederlandse Provincies

op het conceptcommunicatiebeleid van de Europese Commissie. Brief van het Interprovinciaal Overleg aan mevrouw M. Wallström van de Europese Commissie, Den Haag, Brussel, 28 juni 2006 (www.ipo.nl).

- 4 Larry Siedentop, *a.w.*, p. 177. Mogelijke brandhaarden in Europa zijn de Roma en Sinti in Midden-Europa, de Russische minderheid in de Baltische staten en de moslims op de Balkan.

-
- 5 B. Hessel, ‘*De winst van de EU-Grondwet voor de decentrale overheden mag niet verloren gaan*’, *RegelMaat*, afl. 2006/1, p. 23-34, met name p. 25.
- 6 Commissie van de EG, *Europese Governance*, een Witboek, Brussel, 25 juli 2001 (COM (2001) 428 def.).
- 7 K. van Houdt, *a.w.*, p. 88: ‘Zo heeft bijvoorbeeld Den Helder contacten met drie andere Europese steden, waar een (gedeeltelijk) vertrek van de marine een gat heeft geslagen in vooral de werkgelegenheid voor jongeren’.
- 8 Larry Siedentop, *a.w.*, p. 25, 146.
- 9 Koos van Houdt, *Opstellen rond de Grondwet voor Europa*. Soesterberg: Aspekt, 2005, p. 78-81.
- 10 J.W. Sap, *De instellingen en de Europese Grondwet*. Tekst en commentaar. Amstelveen: EON Pers, 2006, p. 62.
- 11 Eugen Rosenstock-Huussy, *De grote revoluties. Autobiografie van de westerse mens* (1938, 1968). Vught: Skandalon, 2004, p. 261.
- 12 S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat onder de Republiek*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1960, 1985 (10), p. 37.
- 13 R.A.V. baron van Haersolte, *Inleiding tot het Nederlandse staatsrecht*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1988 (9), p. 99-100.
- 14 H. Dooyeweerd, *De strijd om het soevereiniteitsbegrip in de moderne rechts- en staatsleer*. Amsterdam: H.J. Paris, 1950, p. 21.
- 15 Johannes Althusius, *Politica* (1604, 1610, 1614), an abridged edition by Frederick S. Carney. Indianapolis: Liberty Fund, 1995, p. 66. Om die reden dienen de namen van de provincies ook te worden vermeld in onze Grondwet. Zie Jan Willem Sap, *Een Nederlandse Ontwerp-Grondwet*. Amstelveen: EON Pers, 2006, p. 12, 13, 19.